

Jan de Bakker: een geloofsgetuige



Wessel Gansfort

kende theoloog en filosoof Desiderius Erasmus (1466-1536). In die tijd werden aan de universiteit van Leuven de boeken van de Duitse reformator Maarten Luther (1483-1546) verboden en begon in de Nederlanden de vervolging van de ketters. Erasmus voelde zich niet meer veilig in Leuven en vertrok in 1521 naar Basel. Jan keerde op aandringen van zijn vader, zonder een titel behaald te hebben, naar Woerden terug. Zijn ouders drongen er nu op aan dat hij zich tot priester zou laten wijden, zodat de kosten die ze aan zijn studie hadden besteed niet tevergeefs waren geweest. Jan voelde niet veel voor het priesterschap, maar gaf toe. De wijding moest in Utrecht plaatsvinden. Jan werd als aanhanger van de 'nye leere' gewantrouwd. De kerkleiders eisten van hem dat hij deze afzwoer. Dat deed hij. Na de afzwering en de betaling van een som geld werd hij in Utrecht tot priester gewijd en ging hij aan de slag als pastoor te Jacobswoude (een dorpje vlak bij het latere Wou-

Jan de Bakker (Jan Jansz.)¹, geboren in 1499 te Woerden, ging als twaalfjarige naar de kapittelschool² van de Dom te Utrecht. Drie jaar later ging hij naar de beroemde Hieronymusschool. Hier onderging hij sterk de invloed van rector Hinne Rode (1468/1488-circa 1536) die dacht in de lijn van de Groningse humanist Wessel Gansfort (1419-1489). Deze zag de Bijbel als enige bron en norm voor het geloof. Vanuit wat hij in de Bijbel en in de apostolische traditie als kern zag, was hij tegen aflaten, mirakelboeken en heiligenverering en uitte hij kritiek op de overschatting van pausen en concilies. De jonge Jan voelde zich sterk aangesproken door de visie van Rode en Gansfort en verspreidde deze actief. Dit viel bij de inwoners van Woerden in goede aarde. Waarschijnlijk zag de kerk met lede ogen aan dat de 'nye leere' wortel schoot.

Mede op aandrang van zijn vader, Jan Dirksz, koster in Woerden,³ ging Jan eind 1520 naar Leuven om tot priester te worden opgeleid. Hier ontving hij onder andere onderwijs van de be-



Hans Holbein de Jongere (1498-1543), *Portret van Desiderius Erasmus van Rotterdam met renaissance pilaster*, olieverf en tempera op paneel, 76 x 51 cm, London: National Gallery.

¹ Hij is ook bekend onder de naam Jan Jansz, Jan van Woerden, Jan Coster, Johannes Custodis, Joannes Woerdensis, Johannes Pistorius Woerdensis. De toevoeging Bakker of Pistorius dook pas op na zijn dood. Zie over zijn leven:

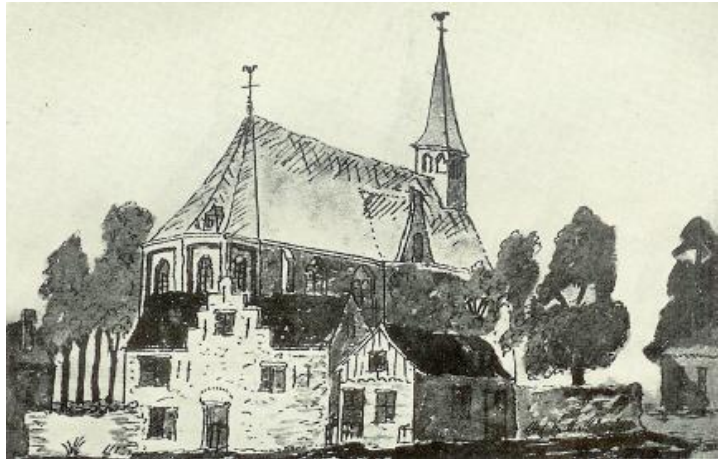
L. Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het protestantisme in de Nederlanden*, Utrecht 1924, 150-154. J. Haitsma, *De geschiedenis van de oudste Evangelisch-Lutherse gemeente in Nederland (Woerden)*, Woerden: Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen 1999, 9-25;

Hans van der Wereld, *Jan de Bakker (1499-1525) Pastoor van Esselijkerwoude werd protestants martelaar. Biografie*, Alphen aan den Rijn: Stichting Oud Jacobswoude 2000.

² Aan de kathedraal verbonden jongensschool, meestal met speciale aandacht voor muziek- en zangopleiding.

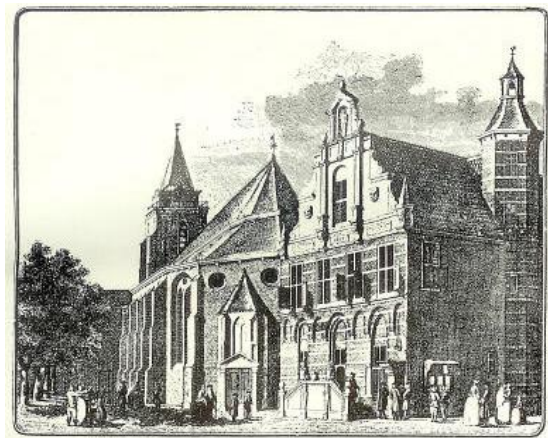
³ Jan Dirksz, zoon van Dirk Jansz. heeft waarschijnlijk onderwijs genoten aan de school van de Broeders van het Gemene Leven in Deventer. Op deze school zat ook Erasmus en wellicht heeft Jan Dirksz ingewoond bij de moeder van Erasmus die in Deventer woonde. Jan Dirksz werd koster van de kerk te Woerden. Daarnaast was hij ambachtsman en bakker. Als ambachtsman kreeg hij vaak opdrachten van het stadsbestuur. Hij bracht het niet, zoals veel andere kosters, tot onderwijzer. Jan Dirksz had een dochter, Cornelia, en een zoon, Jan. Cornelia stond bekend als Neel de Coster, omdat ze haar vader hielp bij zijn werkzaamheden als koster. Jan Dirksz werd ook vaak Jan Coster of verlatiniseerd: Johannes Custodis genoemd.

brugge). Hij preekte daar in de geest van de Reformatie en stopte zelfs, waarschijnlijk al na vier keer, met het opdragen van de mis. Het gerucht hiervan drong door tot de bisschop te Utrecht. Deze riep hem op zich te komen verantwoorden. Omdat Jan geen gevolg aan de oproep gaf, werd hij met nog een priester in het kasteel te Woerden gevangen gezet. De burgerij van Woerden kwam hiertegen in opstand. Dit bracht de plaatselijke overheid in moeilijkheden. Deze kon zich hieruit redden toen de lotgenoot van Jan dysenterie kreeg: uit vrees voor besmetting lieten de plaatselijke autoriteiten de beide priesters vrij,



Het kerkje van het verdwenen Jacobswoude, Illustratie uit J. W. Gunst, *Johannes Pistorius Woerdensis*, Hilversum: De Blauwvoet 1925.

waarschijnlijk met de boodschap om het land te verlaten en niet meer terug te komen. De priesters vertrokken naar Wittenberg. In de zomer van 1523 verbleef Jan weer even in Woerden. Daarna trok hij enige tijd door Holland. Begin 1524 was hij in Haarlem. Korte tijd daarop keerde hij weer terug naar Woerden. Hier trad hij in het geheim in het huwelijk, dus zonder kerkelijke wijding, voor een deel misschien als protest tegen het priestercelebaat. Hij nam het vak van bakker op. Ook trad hij op als hulpkoster. Hoewel als priester geen parochie meer had, zag hij zichzelf nog altijd als 'dienaar van het Woord' en preekte regelmatig. Daarbij keerde hij zich ondermeer tegen de aflaathandel. De pastoor dreigde hem de toegang tot de kerk te ontzeggen, als hij zich niet openlijk zou onderwerpen aan de pauselijke instellingen. Op verzoek van de pastoor kwam het stadsbestuur bijeen en moest Jan voor de autoriteiten verschijnen. De pastoor die erbij aanwezig was, vroeg hem of hij getrouwd was. Jan antwoordde dat hij alleen antwoord wilde geven in aanwezigheid van meer deskundige personen. Daarom werd er de volgende dag opnieuw een bijeenkomst gehouden, nu met drie priesters erbij. Een van de priesters vroeg aan de pastoor wie hem het recht had gegeven op deze wijze op te treden in een vrije Hollandse stad als Woerden was. De pastoor verliet kwaad het stadhuis, maar liet het er niet bij zitten. Dat bleek enige dagen later uit een brief van het Hof van Holland aan de kasteelheer te Woerden, waarin stond dat hij Jan Jansz. op bevel van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk (1480-1530) gevangen moest nemen en naar Den Haag overbrengen. Hier werd Jan wegens ketterij op 11 mei 1525 gevangengezet in de Voorpoort, een stinkend hol dat overliep van ongedierte. Met tussenpozen werd hij vier maanden lang verhoord.



Gemeentehuis (rechts) en Petruskerk te Woerden

De pastoor die erbij aanwezig was, vroeg hem of hij getrouwd was. Jan antwoordde dat hij alleen antwoord wilde geven in aanwezigheid van meer deskundige personen. Daarom werd er de volgende dag opnieuw een bijeenkomst gehouden, nu met drie priesters erbij. Een van de priesters vroeg aan de pastoor wie hem het recht had gegeven op deze wijze op te treden in een vrije Hollandse stad als Woerden was. De pastoor verliet kwaad het stadhuis, maar liet het er niet bij zitten. Dat bleek enige dagen later uit een brief van het Hof van Holland aan de kasteelheer te Woerden, waarin stond dat hij Jan Jansz. op bevel van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk (1480-1530) gevangen moest nemen en naar Den Haag overbrengen. Hier werd Jan wegens ketterij op 11 mei 1525 gevangengezet in de Voorpoort, een stinkend hol dat overliep van ongedierte. Met tussenpozen werd hij vier maanden lang verhoord.

De inquisiteurs, onder wie de Leuvense hoogleraar Rieuwert (Ruard) Tapper (1480-1559), ondervroegen hem over het kerkelijk gezag, zijn huwelijk, het celibaat, de priesterwijding, de pauselijke macht, het vasten en de biecht.⁴ Jan bleek goed op de hoogte van de inhoud van de Bijbel

⁴ Zie voor een verslag van de verhoren:

J.N. Bakhuizen van den Brink, W.F. Dankbaar, W.J. Kooiman, D. Nauta & N. van der Zijpp, red., *Documenta Reformatoria. Teksten uit de geschiedenis van Kerk en Theologie in de Nederlanden sedert de Hervorming, Deel 1. Tot het einde van de 17de eeuw*, Kampen: J.H.Kok N.V. 1960.33-34;

J. Haitsma, *De geschiedenis van de oudste Evangelisch-Lutherse gemeente in Nederland (Woerden)*, Woerden: Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen 1999,12-22;

Paul Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden*, deel IV, Gent: Vuylsteke, 's Gravenhage: Nijhof 1905, 406-495;

en van het kerkelijk en theologisch denken en zijn Latijn te beheersen. Op de vraag van een van de inquisiteurs, magister Nicolaas Copinus de Montibus, deken van de Sint Pieter te Leuven, of Jan wilde dat de inquisiteurs in het Latijn of Hollands zouden spreken, antwoordde Jan dat het hem om het even was. Jan betoogde dat de kerk niet boven de Bijbel staat (en dus dat de Bijbel haar autoriteit niet van de kerk ontvangt), dat alle gelovigen door de Heilige Geest priesters zijn, en dat dat wat buiten de canonieke boeken van de Bijbel staat, zijn geweten niet kan binden. Op de vraag van De Montibus of Jan getrouwd was, wilde hij geen rechtstreeks antwoord geven en vroeg de inquisiteurs met getuigen te komen. De Montibus verzuchtte: 'Als je zo tegenwerkt, zullen we je zo hard pijnigen dat je het bekent.' In een volgend verhoor kwamen de inquisiteurs weer op het huwelijk terug: 'Zeg ons met een woord: is het de priesters geoorloofd om te trouwen of niet?' Jan wilde weten wie zijn aanklagers waren. De inquisiteurs gingen daar niet op in. Jan zei daarop dat hij zich in het openbaar wilde uitspreken, omdat alle gelovigen belang hebben bij wat over de artikelen van het geloof besloten wordt. Dit voorstel wierpen de inquisiteurs ver van zich met het argument dat het eenvoudig, bot en ongeleerd volk zich liever onderwerpt aan het oordeel van de kerk dan dat de leraren van de kerk naar de wil van het volk zouden luisteren. Ze toonden zich bang: 'Leken worden niet toegelaten tot geloofsdisputen, want ze zijn zeer lichtgelovig en horen graag wat nieuws; als jij de Bijbel in de mond neemt, die de ketters gewoon zijn te verdraaien, zijn ze direct geneigd je te geloven en zou er oproer in de republiek kunnen ontstaan.' De Montibus wees er op dat overspelers, dronkaards en anderen die hun schuld belijden, genade ontvangen en voegde er aan toe: 'Omdat jij een vrouw getrouwd hebt en niet direct je schuld belijdt over je ongeoorloofd huwelijk, wie zou dan zo'n hardnekkig mens genade bewijzen?' Jan reageerde met tegenvragen: 'Wat acht u verdraaglijker? Dat een priester die brandt nu eens deze hoer dan weer een andere aanhangt, of dat hij zich aan een vrouw verbindt door de huwelijksstrouw? Ik beroep mij op mijn geweten dat u nu oprecht en naar de Schrift antwoordt'. De Montibus: 'Geen van beide'. Jan: 'Omdat dan beiden naar uw oordeel zondigen, waarom neemt u ze dan beiden niet gevangen? Ik vrees dat er dan in de gevangenis geen plaats genoeg zou zijn om de hoererende priesters op te sluiten.' Even later wierp hij de inquisiteur voor de voeten: 'Ik word om het huwelijk dat God mij toelaat, maar mij door een aardse god verboden wordt, voor een ketter gehouden en tot een openbaar schouwspel gezet. Maar de meerdere vuiligheden die u begaat, neemt niemand u kwalijk.'

Tijdens het derde verhoor kwam Tapper opnieuw terug op het huwelijk: 'Je hebt de instellingen van de kerk op een zeer onwaardige wijze veracht door een vrouw te trouwen. Dat zou nog te verdragen en te vergeven zijn, als je hierover berouw had. Of het moest zijn dat je manhaftig staande hield dat dit geoorloofd is door goddelijk recht.' De andere inquisiteurs sloten zich hierbij aan. Jan antwoordde: 'De Heilige Schrift geeft ons de vrijheid om te trouwen en die vrijheid zal ik mij door geen sterfelijk mens laten ontnemen.' Daarop probeerden beide partijen elkaar op grond van Bijbelteksten te overtuigen. Vervolgens brachten de inquisiteurs de eucharistie ter sprake. Jan vroeg zich af: 'Waarom zou het niet geoorloofd zijn, naar het voorbeeld van Christus, het avondmaal op een eenvoudige wijze te bedienen, zonder ceremoniën en waskaarsen en zonder priesterlijk gewaad?' De Montibus reageerde geschokt: 'Jij, mens, bent verachtelijker dan Luther zelf.' Tapper bracht uit: 'Ik zie in dat het totaal hopeloos is met je zaligheid.' De Montibus dreigde opnieuw: 'We zullen voortaan met vuur en hout tegen je procederen. Begrijp je dat?'

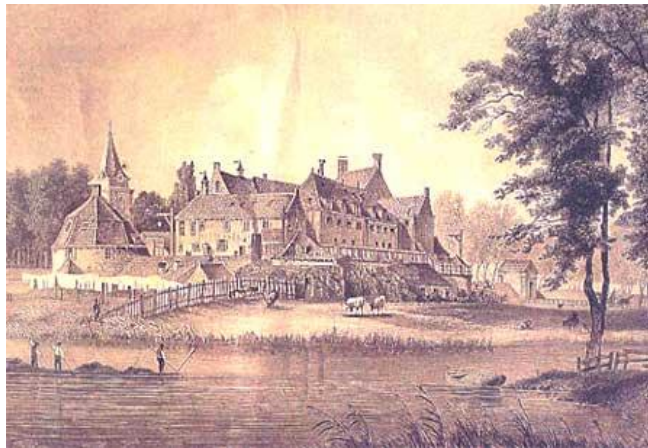
Het vierde verhoor begon met vijandige opmerkingen door Mr. Joost Laurensz., president van het Hof te Mechelen: 'Zie, verfoeilijke hoofdketter, ik zeg je dat je laatste dag, waarop je naar je verdiensten gestraft zult worden, nadert. Kies iemand aan wie je je slechtheid belijdt'. Jan wilde niemand kiezen. Daarop werd Tapper hem als biechtvader toegewezen. Deze nam hem mee naar een andere kamer. Jan biechtte dat hij tegenover God schuldig stond en verwoordde zijn geloof in Gods genade. Tapper was niet tevreden en vroeg hem zijn ketterijen te belijden. Jan stelde dat hij slechts menselijke instellingen afwees. Tapper: 'Wie zich van de kerk vervreemdt, scheidt zich van Christus af.' Jan: 'Ik verblijd mij dat ik van de kerk van satan afgescheiden word, opdat ik als een levend lid van de kerk van Christus ingelijfd mag worden.' Tapper: 'Als je niet anders biecht, zul je geen absolutie (vergeving van zonden) krijgen.' Jan: 'Al absolveert u mij niet, er is toch één die mij zal absolveren en al mijn zonden vergeven, namelijk God.' Terug in de kamer waar de inquisiteurs waren, vroeg de voorzitter, Joost Laurensz., waarom Tapper Jan niet geabsolveerd had. Deze ant-

Jan Willem Gunst, *Johannes Pistorius Woerdensis*, Hilversum: De Blauwvoet 1925;

Jan van Duyvenbooden, *Jan de Bakker geworgd en verbrand 15 September 1525 "Sulx dat van hem geen memorie meer sy"* (Wageningen 1925); Jakob Smit, *Jan de Bakker (Pistorius), de eerste Noordnederlandsche Martelaar voor het Protestantisme, den 15den September 1525 in Den Haag verbrand en na vier eeuwen herdacht*, 's Gravenhage: Blommendaal 1925.

De citaten uit de verhoren heb ik vrij weergegeven in een min of meer eigen taalgebruik.

woordde: 'Omdat hij niet oprecht heeft willen biechten. Hij heeft alleen enige dingen in het algemeen gezegd, meer de wijze van biechten bespottend, dan die godvrezend erende.' De voorzitter werkte Jan nu op gevoel en maakte hem duidelijk dat door zijn toedoen zijn ouders en vrouw in moeilijkheden zouden komen: 'Door je hardnekkigheid komen ze mogelijk tot hongersnood of tot zelfdoding. We kunnen niet voor je verbergen dat je oude vader door jou uit zijn ambt als koster is gezet. Je kunt hem helpen dat hij niet van droefheid wegwijnt. Om van ergere dingen maar te zwijgen.' Jan zei veel van zijn ouders en vrouw te houden, maar liefde tot Christus boven alles te stellen. De voorzitter: 'Je hebt je nu al vier maanden van het gebruik van je vrouw moeten onthouden. En als we je nog langer in de gevangenis houden, zul je steeds zo moeten leven.' Toen hij merkte dat Jan er niet door van zijn stuk was te brengen, viel hij uit: 'Ik wenste wel dat je de duivel zelf bereiden had toen je voor het eerst je vrouw bekende. Ja, ik wenste dat je met tien vuile hoeren te doen had toen je voor het eerst je vrouw bekende.' Jan vroeg daarop: 'Schaamt u u niet voor zo'n lastering tegen God en zijn instelling van het huwelijk?' De voorzitter beval daarop 'deze verdorven en boze mens' weer in zijn gevangenis te brengen.



Kasteel te Woerden omstreeks 1550.



Jan de Bakker, krijttekening, circa 1650.

In zijn cel werden zijn voeten in een stok (een houten blok met twee uithollingen) vastgezet. Jan zat daar vier dagen. Steeds kwamen er allerlei mensen om hem tot herroepen te bewegen. Ook zijn vader zocht hem op. Jan bleef bij zijn diepe overtuiging. Op 11 september 1525 werd hij tot de brandstapel veroordeeld. Het vonnis luidde 'te povre toe gebrant sulcx dat van hem geene memorie meer sy.' Vier dagen later werd het vonnis voor het Haagse Prinsenhof in bijzijn Margaretha en vele andere hoogwaardigheidsbekleders ten uitvoer gebracht. Jan werd min of meer tegelijkertijd gewurgd, verbrand en opgeblazen. Conrad Busken Huet (1826-1886) beschreef in *Het land van Rembrandt* (1882-1884) hoe het er aan toeging:

'Op hetzelfde binnenplein waar honderd jaren later Oldenbarnevelt onthoofd zal worden, heeft men een stelling opgericht, aan drie zijden met banken omgeven. Aan de vierde zijde bevindt zich een altaar, in het midden een preekstoel. Het voorzitterschap wordt door een Nederlands stadhouder bekleed. Al de rechters zijn Nederlandse geestelijken en Nederlandse raadsheren.

Wanneer Jan de Bakker (zij hebben hem in de volle priesterdos gestoken, en hem een miskelk in de hand gegeven die hij op het altaar moet neerzetten) (..) naar buiten gebracht is, (..) beklimt een franciskaner monnik uit Leiden de kansel, en somt aan het slot van een boetrede 's kettters lutherse drogstellingen op. Een Utrechts wijbisschop treedt op hem toe, en ontdoet hem van de tekenen van zijn priesterlijke waardigheid; gerechtsdienaren zetten hem een gele zotskap op het hoofd, trekken hem een geel kleed aan (te kort voor zijn gestalte, opdat al wat niet verfoeilijk aan hem is belachelijk zij), en de griffier Sandelyn spreekt, zodra de geestelijken zich verwijderd hebben, het vonnis uit.



Pistorius ontbloot de borst voor het buskruit dat er op aangebracht zal worden. Illustratie uit J. W. Gunst: *Johannes Pistorius Woerdensis*.

Op weg van het Binnenhof naar de Plaats, waar de gerechtelijke moord voltrokken staat te worden, zet de ongevraagde martelaar het *Te Deum*⁵ in, en zijn medeketters, die op de Gevangenpoort hun vonnis nog verbeiden, zingen in koor het hem na. Bij het toekomstige Groene Zoodje aangekomen, wordt Jan de Bakker door de beul aan een paal gebonden, uitstekend boven de houtmijt; en op hetzelfde ogenblik dat de strik om zijn hals worgend gaat klemmen, doet een vlammende strowis een zakje buskruit ontploffen, te voren vastgemaakt op zijn borst.⁶

publiek haar kon beschimpen of met rot fruit, paardenvijgen, stenen en andere zaken bekogelen. Vervolgens werd ze verbannen naar de Abdij van Leeuwenhorst bij Katwijk, waar ze boete moest doen.

Jacoba, de vrouw van Jan de Bakker, moest in Den Haag meelopen in een processie en werd daarna in Woerden aan de schandpaal gezet, zodat het

© Leen den Besten
Zevenaar, 3 februari 2012



⁵ Het *Te Deum* (de eerste twee woorden van *Te Deum Laudamus*, Latijn voor 'Wij loven U, O God') is een hymne op basis van de Bijbel, die in de liturgie van de Rooms-Katholieke Kerk gebruikt werd en wordt.

⁶ Busken Huet, Cd, *Het land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandse beschaving in de zeventiende eeuw*, Alphen aan de Rijn: ICOB 1980, 97-98. Busken Huet ontleende het verhaal waarschijnlijk aan Willem (Gulielmus) Gnapheus (= waarschijnlijk Willem Claesz de Volder, 1493-1568) die tegelijk met Jan de Bakker gevangen zat en in *Joannis Pistorii martyrium* (1546) verslag van de verhoren en executie deed. Het werk is in 1652 in het Hollands vertaald door Jacob Verwey: *De eerste Hollandsche martelaar, ofte Historie van het lijden ende de doot aengedaen Jan de Backer, geboortigh van Woerden. Om de belijdenisse van de Evangelische waerheyt in 's Gravenhage verbrandt, in den jare 1525*, Leyden: Willem Christiaens vander Boxe. Een andere bron is: Willem Claesz de Volder, *Een suyerlicke ende seer schoone disputatie. Welcke gheschiet is inden Haghe in Hollant tusschen die kettermesters ende eenen vromen christelijcken priester, gheenaemt H. Johan van Worden*, Delft: Aelbrecht Henricxz. 1578.



Jan de Bakker-gedenkraam uit 1925 in de Petruskerk te Woerden. Het raam stelt een hagepreek voor. Jan de Bakker, in paars gewaad (kleur der wijsheid) heeft in zijn hand een opengeslagen Bijbel. 'Aan zijn voeten bloeien witte rozen op vruchtbare groene bodem, symbool van het bloeiende Protestantisme. Links op de achtergrond het kasteel te Woerden, waar Jan de Bakker gevangen gezeten heeft. Daarvoor een man met een korte kuipershamer in zijn rechterhand: Kees de Kuiper, of de rooie cuper, de eerste Utrechtse martelaar. Op de voorgrond een vrouw, aandachtig luisterend, in tweestrijd; de rozenkrans ontglipt haar hand. Rechts op de achtergrond de Grote Kerk, waar Jans vader koster was en Jan zelf een gildentaltaar zou hebben bediend. Op de voorgrond een vrouw met opgeheven gelaat met een kind op haar schoot (het zaad, de toekomst der kerk). Daarachter een vrouw met een passiebloem in de hand. Zij draagt een gordel van edelstenen: symbool van de eenheid-in-verscheidenheid van het Protestantisme. Achter haar enkele monniken. Eén houdt een masker voor zijn gezicht en schijnt te vrezen, dat Jan de Bakker het hem af zal rukken' [Algra 1978, A. Algra & H. Algra H., *Dispereert niet. Twintig eeuwen historie van de Nederlanden*, Deel 1, Franeker: Uitgeverij T. Wever 1978, 33].